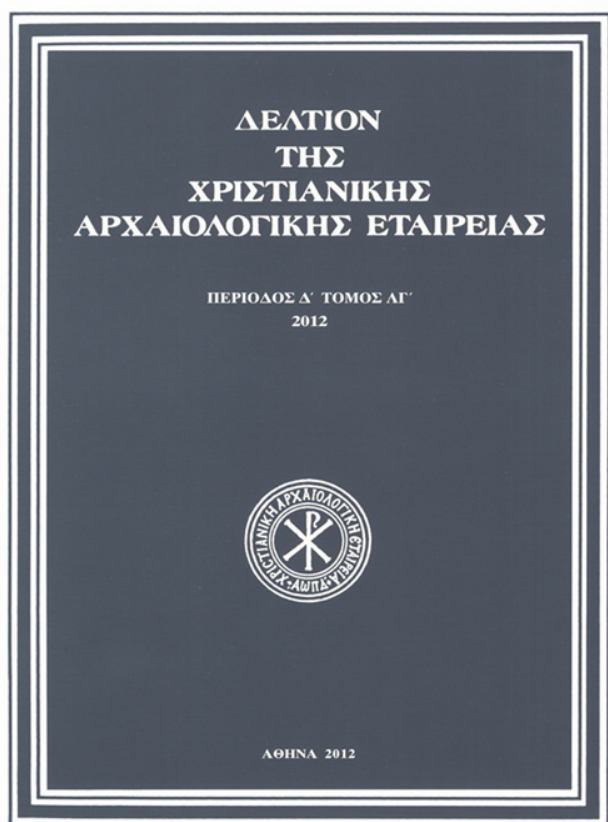

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 33 (2012)

Δελτίον ΧΑΕ 33 (2012), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημήτρη Κωνστάντιου (1950-2010)

**Ο Θεσσαλονικεύς ζωγράφος του 14ου αιώνας
«κυρ-Μανουήλ»**

Ιωακείμ Αθ. ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΣ

doi: [10.12681/dchae.1242](https://doi.org/10.12681/dchae.1242)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΣ Ι. Α. (2014). Ο Θεσσαλονικεύς ζωγράφος του 14ου αιώνας «κυρ-Μανουήλ». *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 33, 155–160. <https://doi.org/10.12681/dchae.1242>

Ἰωακείμ ΑΘ. Παπάγγελος

Ο ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΥΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΤΟΥ 14ου ΑΙΩΝΟΥ
«ΚΥΡ-ΜΑΝΟΥΗΛ»*

Με ἀφορμὴ τὸν ἐντοπισμὸ, σὲ ἔγγραφο τῆς Μονῆς Βατοπεδίου, ἀναφορᾶς τοῦ 1358 σὲ κάποιον Θεσσαλονικέα ζωγράφον ὀνομαζόμενον «κὺρ Μανουήλ», τοῦ ὁποίου εἶναι προφανὴς ἡ ταύτιση μετὰ ὁμώνυμόν του ἀναφερόμενον σὲ ἔγγραφο τοῦ 1323 καὶ 1338, προτείνεται ἡ ταύτισή του μετὰ τὸν ζωγράφο «κὺρ Μανουήλ Πανσέληνον» καὶ ἡ ἐπανεξέταση τῆς χρονολογήσεως τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Πρωτάτου τῶν Καρυῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Παρατίθεται κατάλογος χρονολογιῶν κατὰ τὶς ὁποῖες οἱ συγκυρίες ἦσαν εὐνοϊκὲς γιὰ τὴν τοιχογράφηση τοῦ ναοῦ καὶ προτείνονται ὡς εὐνοϊκότερες αἱ περίοδοι εὐθὺς μετὰ τὸ 1308 ἢ εὐθὺς μετὰ τὸ 1322.

Due to the discovery of the reference to a certain painter from Thessaloniki called «kyr Manuel» in a document of the Vatopedi Monastery, whose identification with a man of the same name in documents dated 1323 and 1338 is apparent, his identification with the painter «kyr Manuel Panselinos» is suggested, as is the reexamination of the chronology of the wall paintings of the Protaton at Karyes on Mt. Athos. A catalogue of dates during which the conditions were favorable for the painting of the church is included and the periods just after 1308 or 1322 are proposed to be the more favourable ones.

Κάπου βορείως καὶ ὄχι πολὺ μακρυνὰ ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη, στὴν περιοχὴ «τοῦ Θινοῦ», βρισκόταν ἡ ἐλάχιστη γνωστὴ Μονὴ τῆς Τιμοπετριώτισσης¹. Ἰδρύθηκε λίγο πρὸ τοῦ 1318, ἔτος καὶ τῆς πρώτης γνωστῆς ἀναφορᾶς της². Ἡ Μονὴ κατεῖχε μία ἀξιόλογη γεωργικὴ ἔκταση «ἐν τῇ περιοχῇ τῶν Λιβαδιτζίων κἂν τῇ τοποθεσίᾳ τοῦ Νεοχωρίου»³, κάπου δυτικῶς τῆς Θεσσαλονίκης⁴, τὴν ὁποία ἐκμεταλλευόταν ἐνοικιάζοντάς τιν (ἐν

μέρει τουλάχιστον) μετὰ 25ετῆς συμβάσεις⁵. Ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐνοικιαστές, τὸ 1323, ἦταν καὶ κάποιος «κὺρ Μανουήλ», μὴ ἀναγνωσίμου ἐπωνύμου⁶.

Τὸ 1338, κάποιος «κὺρ Μανουήλ», τοῦ ὁποίου τὸ ἐπώνυμο εἶναι καὶ πάλι μὴ ἀναγνώσιμο, παρέστη ὡς μάρτυς στὴν Θεσσαλονίκη, μαζί με ἄλλους τέσσερεις ἀξιотίμους Θεσσαλονικεῖς μάρτυρες⁷, στὴν σύνταξη ἐγγράφου μετὰ τὸ ὁποῖο, τὸ ξεῦγος Παξαμαδᾶ ἀφιέρωσε στὴν Μονὴ Τιμο-

Λέξεις κλειδιά

14ος αἰώνας, Ἅγιον Ὄρος, Καρυές, Πρωτάτον, Θεσσαλονίκη, Πανσέληνος, κὺρ Μανουήλ, Ἀνδρόνικος Β΄, Τιμοπετριώτισσα, Προελεύσις, Πρῶτος Ἰσαάκ, Πατριάρχης Ἀθανάσιος Α΄, Πατριάρχης Νίφων Α΄.

Keywords

14th century, Mt. Athos, Karyes, Protaton, Thessaloniki, Panselinos, kyr Manuel, Andronikos II, Timiopetriotissa, Proeleusis, Protos Isaac, Patriarch Athanasios I, Patriarch Niphon I.

* Ἡ ἀκολουθοῦσα μελέτη παρουσιάσθηκε ὡς ἀνακοίνωση στὸ 30ο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας· βλ. *Περίληψεις Ἀνακοινώσεων*, Ἀθήνα 2010, σ. 63-64.

¹ Jacques Bompierre, Jacques Lefort, Vassiliki Kravari καὶ Christophe Giros, *Actes de Vatopédi*, τ. 1, Παρίσι 2001, ἔγγρ. 54 (τοῦ 1321), notes στὴν σ. 306.

² Ἐ.ἀ., ἔγγρ. 50, στ. 4.

³ Ἐ.ἀ., ἔγγρ. 59 (τοῦ 1323), στ. 6-7.

⁴ Ἐ.ἀ., ἔγγρ. 50, notes στὴν σ. 294.

⁵ Ἐ.ἀ., ἔγγρ. 59, στ. 10-11.

⁶ Ἐ.ἀ., ἔγγρ. 59, στ. 8: «καὶ ὁμοδούλων δικαίων κατεχομένων παρὰ τε τοῦ ... κὺρ Μανουήλ». Τὰ ἀποσιωπητικὰ βρῖσκονται στὴν θέση τοῦ ὑποτιθεμένου ἐπιθέτου, τοῦ ὁποίου ἡ μελάνη εἶναι ξεπλυμένη.

⁷ Jacques Lefort, Vassiliki Kravari, Christophe Giros καὶ Kostis Smyrlis, *Actes de Vatopédi*, τ. 2, Παρίσι 2006, ἔγγρ. 83, στ. 3-4 (περὶ τὴν τοῦ ἐγγράφου) καὶ 11-12: «τῶν ὑπογραψόντων μαρτύρων ἐνώπιον καὶ παρουσίᾳ τοῦ ἐντιμωτάτου κληρικῶ κὺρ Γεωργίου τοῦ Σταυρακίου, τοῦ ... οὗ κὺρ Μανουήλ, τοῦ Μαχραμᾶ κὺρ Δημητρίου, τοῦ Ἀλυάτου κὺρ Μιχαήλ καὶ τοῦ Ἐξακούστου κὺρ Κωνσταντίνου». Τὰ ἀποσιωπητικὰ βρῖσκονται στὴν θέση τοῦ ὑποτιθεμένου ἐπιθέτου, τοῦ ὁποίου ἡ μελάνη εἶναι πολὺ ὠχρὴ (pâli).

πετριωτίσσης ἀμπελώννα, εύρισκόμενον στήν περιοχή των Λιβαδιτών⁸. Θεωρώ ότι η παρουσία του κῦρ Μανουήλ μεταξύ των μαρτύρων πρέπει να σχετίζεται με τὸ γεγονός ὅτι αὐτὸς ἦταν γνώστης τῆς τοπογραφίας τῆς περιοχῆς, στήν ὁποία ἐκμεταλλευόταν καὶ ὁ ἴδιος κτῆμα.

Τὸ 1358, κάποιος «Ζωγράφος κῦρ Μανουήλ», παρέστη στήν Θεσσαλονίκη ὡς μάρτυς στήν σύνταξη ἐγγράφου, τὸ ὁποῖον ἀφοροῦσε καὶ πάλιν ὑπόθεση τῆς Μονῆς τῆς Τιμοπετριωτίσσης⁹. Ὁ κῦρ Μανουήλ καταγράφεται δεύτερος μεταξύ των ἑξι μαρτύρων, προηγούμενου τοῦ μεγάλου ἐταρειάρχου καὶ ἐπομένων τοῦ κεντάρχου καὶ τοῦ μεγάλου ἀδνουμιαστοῦ¹⁰.

Θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς πολὺ πιθανὸν ὅτι οἱ τρεῖς μνημονεύμενοι μετὰ τὸ ὄνομα «κῦρ Μανουήλ», τῶν ὁποίων οἱ ἀναφορὲς γίνονται μόνον διὰ τῶν ἐγγράφων τῆς Μονῆς Τιμοπετριωτίσσης, ταυτίζονται σὲ ἓνα πρόσωπο. Ἡ διαφαινόμενη, κυρίως στὸ ἐγγράφο τοῦ 1358, κοινωνικὴ καταξίωσή του, ἡ ὁποία δὲν φαίνεται νὰ σχετίζεται μετὰ διοικητικὰ ἀξιώματα, θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς συνέπεια τῆς ἀναγνωρίσεώς του ὡς σπουδαίου ζωγράφου. Ἀντίστοιχο παράδειγμα ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη τοῦ 14ου αἰῶνος ἔχουμε γιὰ «τὸν ζωγράφον κῦρ Μιχαὴλ τὸν Προελεύσιν» τὸ 1304, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζεται «ἐντιμότητος»¹¹ καὶ γιὰ τὸν «ζωγράφον κῦρ Γεώργιον Καλλιέργην», τὸ 1322, ὁ ὁποῖος παρίσταται ὡς μάρτυς στήν σύνταξη πωλητηρίου ἐγγράφου, ἐν μέσῳ ἀξιότιμων μαρτύρων¹². Εἶναι ἡ μοναδικὴ φορὰ ποὺ συναντοῦμε ζωγράφο στήν

Θεσσαλονικὴ ὀνομαζόμενον «κῦρ Μανουήλ» καὶ τὸ γεγονός ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1323 ἦταν ἤδη ἐνήλικος καὶ ἀξιότιμος¹³, θέτει τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν σχέση του μετὰ τὸν γνωστὸ, μόνον ἐκ παραδόσεως, καὶ ὁμώνυμόν του, «τὸν ἐκ Θεσσαλονικῆς κῦρ Μανουήλ τὸν Πανσέληνον»¹⁴. Ἡ ἀπουσία μαρτυρίας τοῦ 13ου-14ου αἰ. περὶ τοῦ Πανσελήνου, προκάλεσε πλεῖστα ὅσα προβλήματα στοὺς ἀσχοληθέντες μετὰ τὸ ἔργο τοῦ μεγάλου ζωγράφου¹⁵.

Ὡς παλαιότερη γραπτὴ ἀναφορὰ περὶ τοῦ Πανσελήνου θεωρήθηκε ἡ τοῦ Ricaut, τοῦ «1698», ὁ ὁποῖος τάχα ἀναφέρει τὴν ὑπαρξὴ ἐπιγραφῆς ποὺ μνημονεύει ὡς ζωγράφου τοῦ Πρωτάτου τὸν Πανσέληνον, τὸ 1534. Ἡ παρεξήγηση φαίνεται νὰ ξεκινάει ἀπὸ τὸν Uspenskij, τὸ 1892¹⁶, τὴν πληροφορία τοῦ ὁποῖου (προφανῶς ἀντιγράφοντάς τον καὶ πάλι) ἐπαναλαμβάνει ὁ Σμυρνάκης¹⁷: «Ἐν τῷ συγγράμματι τοῦ M. Ricaut (Ρικῶ) τῷ ἐπιγραφόμενῳ “Ἱστορία τῆς ἐνεστώσης καταστάσεως τῆς ἐλληνικῆς Ἐκκλησίας” καὶ ἐν Ἀμστερδαμ ἐκδοθέντι τῷ 1698, ἀναφέρεται ὅτι: “Αὕτη ἡ Ἐκκλησία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου εἶναι ἀρχαιοτάτη καὶ ἐπεσκευάσθη πρὸ 164 ἐτῶν ὡς δεῖκνυσιν ἐπιγραφὴ ἐπὶ τινος τῶν τοίχων, γενομένη ἐπὶ τοῦ Πανσελήνου”, ἥτοι ἐν ἔτει 1698-164=1534». Ὁ Doens, στήν Βιβλιογραφία τοῦ Ἁγίου Ὁρους, παραθέτει τὸν τίτλο τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου τοῦ Paul Ricaut, *The Present State of the Greek and Armenian Churches, Anno Christo 1678*, Λονδίνο 1679¹⁸. Τὸ βιβλίο τὸ συμβουλευθῆκα ἀπὸ τὴν δεύτερη ἐκδοσὴ του στὰ γαλλικά (1710)¹⁹.

Στὴν εἰσαγωγικὴ περιλήψη τοῦ ἐγγράφου (στ. 4), ἀπὸ τοὺς ἀναφερομένους μάρτυρες, μόνον τὸ ὄνομα καὶ τὸ ἐπίθετο τοῦ Μανουήλ εἶναι μὴ ἀναγνώσιμα.

⁸ Ε.ἀ., ἔγγρ. 83, στ. 14.

⁹ Ε.ἀ., ἔγγρ. 110, στ. 15-16. Στὸ γενικὸ εύρετήριο τοῦ τόμου ὁ Μανουήλ καταλογογραφεῖται στὸ Ζ (σ. 472), ὡς «Ζωγράφος (Μανουήλ)».

¹⁰ Ε.ἀ., στ. 15-17: «ἐνώπιον τοῦ οἰκείου τῷ κραταιῷ καὶ ἀγίῳ ἡμῶν αὐθέντῃ καὶ βασιλεῖ μεγάλου ἐταρειάρχου τοῦ Ταρχανειώτου, τοῦ Ζωγράφου κῦρ Μανουήλ, τοῦ Κεντάρχου κῦρ Μιχαὴλ καὶ τοῦ Γλυκῦτα κῦρ Γεωργίου, μηνὶ Ἀπριλίῳ ἰνδικτιῶνος ια' ἔτους, ςωξς' + Ἐνώπιον καὶ τοῦ μεγάλου ἀδνουμιαστοῦ τοῦ καὶ τοῦ Παπα....+».

¹¹ Mirjana Živojinović, Vassiliki Kravari καὶ Christophe Giros, *Actes de Chilandar*, τ. 1, Παρίσι 1998, ἔγγρ. 22, στ. 2 καὶ 27: «πρὸς σὲ τὸν ἐντιμώτατον ζωγράφον κῦρ Μιχαὴλ τὸν Προελεύσιν».

¹² L. Petit καὶ B. Korabiev, *Actes de Chilandar*, I, *Actes Grecs*, Ἁγία Πετρούπολις 1911, ἔγγρ. 84, στ. 13-15 καὶ 61-65: «τῶν ὑπογραφῶν των μαρτύρων ἐνώπιον καὶ παρουσία τοῦ σεβαστοῦ κῦρ Γεωργίου τοῦ Ἀναταλά, τοῦ ἀπὸ τοῦ Θεσσαλονικαίου μεγάλου ἀλλὰ γίου κῦρ Μιχαὴλ τοῦ Χαμαιδράκοντος, τοῦ Καρφοπετάλα κῦρ Ἰωάννου, τοῦ ζωγράφου κῦρ Γεωργίου τοῦ Καλλιέργη, τοῦ πρωτομαίστορος τῶν οἰκοδόμων κῦρ Γεωργίου τοῦ Μαζμαρά, καὶ τοῦ Ἱερκακρίου κῦρ Κωνσταντίνου».

¹³ Ἦδη τὸ 1323 ἀποκαλεῖται «κῦρ» καὶ ἐκμεταλλεύεται μισθωμένον ἀγρὸ.

¹⁴ Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, *Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἐρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης*, ἐν Πετρούπολει 1909, 3. ἴσως δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι τέσσερις αἰῶνες ἀργότερα ὁ Πανσέληνος ἐξακολοθοῦσε νὰ ἀναφέρεται ὡς «κῦρ Μανουήλ».

¹⁵ Πρόχειρα βλέπε, Μαρία Βασιλάκη, «Υπῆρξε Μανουήλ Πανσέληνος;», *Ὁ Μανουήλ Πανσέληνος καὶ ἡ ἐποχὴ του*, Ἀθήνα 1999, 39-51. Ἀγάπη Καρακατσάνη, *Μιὰ τυχαία συνάντησις μετὰ τὸν Διονύσιο ἐκ Φουρνᾶ ποὺ καταλήγει σὲ περιδιάβαση στὸν 13^ο αἰῶνα καὶ τὸν Μανουήλ Πανσέληνον*, Ἀθήνα (ἐκδόσεις ΑΓΡΑ), 2008. Εὐθ. Ν. Τσιγαρίδας, *Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου (1302/3). Ἔργο τοῦ Μανουήλ Πανσελήνου στήν Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 2008, 242-251.

¹⁶ Porfirij Uspenskij, *Vostok hristianskij. Afon: Istorija Afona, Častij III*, Ἁγία Πετρούπολις 1892, 407.

¹⁷ Γεράσιμος Σμυρνάκης, *Τὸ Ἅγιον Ὅρος*, Ἀθήνα 1903, 694.

¹⁸ I. Doens, «Bibliographie de la Sainte Montagne de l'Athos», *Le Millénaire du Mont Athos, 963-1963 Études et Mélanges*, II, Chevetogne 1965, 462, ἀρ. 1419.

¹⁹ *Histoire de l'Eglise Grecque, et de l'Eglise Armenienne*, Par Mr. le Chevalier Ricaut. Traduit de l'Anglois, par mons. de Rosemont. Seconde édition revuë corrigée et augmentée. A Amsterdam, A.DCC.X. (1710).

Ὅπως έπεσήμανε ήδη ἡ Παπαχρυσάνθου²⁰, ὁ Ricaut δὲν ἀναφέρει κάποιο ὄνομα (καὶ βεβαίως οὔτε τὸν Πανσέληνο) καί, σχολιάζοντας τὴν ἄποψη τοῦ Uspenskij, παραπέμπει (προφανῶς ὅπως καὶ αὐτός) στὴν πρώτη γαλλικὴ ἔκδοση τοῦ Ricaut²¹. Στὴν ἔκδοση τοῦ 1710, τὴν ὁποία συμβουλευθήκα, ὁ Ricaut γράφει τὰ ἑξῆς γιὰ τὸν ναὸ τοῦ Πρωτάτου (σ. 256): «Près de-là (=κτίριο τῆς Συνάξεως) est une fort-belle Eglise, bastie par Constantin le Grand, et dédié à l'assomption de Notre Dame, qu'ils appellent *le dormir de la S. Vierge* (Ἡ Κοίμησις τῆς Παναγίας). Cette Eglise, qui est très-ancienne, fut réparée, il y a environ cent-soixante et quatre ans, comme on le voit par une inscription, qui se trouve sur l'une des murailles». Ὁ Ricaut ἐπισκέφθηκε τὸ Ἅγιον Ὅρος μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1670-1677²². Ἡ ἐπιγραφή στὴν ὁποία ἀναφέρεται (1677-164=1513) θὰ μπορούσε νὰ ταυτισθῇ μὲ τὴν δημοσιευμένη ἀπὸ τὴν ομάδα τοῦ G. Millet: «† Τοῦτον τὸν οἶκον στερέωσον Κύριε μέχρι τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος πρεσβεΐαις τῆς τεκούσις σε καὶ πάντων τῶν ἁγίων ἀμήν. ἔτους, ζκ ἰνδικτιῶνος ιε'» (1512)²³. Ὁ Κρίτων Χρυσοχοΐδης σχετίζει τὴν ἐπιγραφή αὐτὴ μὲ τὴν τοιχογράφηση τοῦ δυτικῆς νάρθηκα («1511-1512»)²⁴, ἀλλὰ πιθανολογεῖ ὅτι τὴν ἴδια περίοδο (ἀνα)κατασκευάσθηκε καὶ ἡ στέγη τοῦ ναοῦ²⁵. Ὁ Εὐθύμιος Τσιγαρίδας, ὁ ὁποῖος γνωρίζει τὰ τοῦ Ricaut ἀπὸ τὸν Σμυρνάκη²⁶, ἂν καὶ γνωρίζει καὶ τὸν ἀντίλογο τῆς Παπαχρυσάνθου²⁷, χρησιμοποιεῖ τὴν ἐσφαλμένη πληροφορία τοῦ Σμυρνάκη ὡς ἐπιχείρημα περὶ τοῦ ὅτι «ἡ παράδοση περὶ τοῦ Πανσελήνου προϋπήρχε (...) καὶ τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 16ου αἰῶνα».

Δεύτερη χρονολογικῶς ἀναφορὰ στὸν Πανσέληνο θεωρεῖται ἡ περιλαμβανόμενη στὴν *Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφι-*

κῆς τέχνης, περιέχουσα τὰ τε μέτρα καὶ χρώματα τοῦ Πανσελήνου (...), τοῦ «1566», ἡ ὁποία δημοσιεύθηκε, γιὰ πρώτη φορὰ, σὲ ρωσικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸν Uspenskij, τὸ 1867, ὑπὸ τὸν τίτλο «Erminija ili nastavlenie v živopisnom iskusstvë, napisannoe, neizvëstno këm, vskorë poslë 1566 goda (Pervaja ierusalimskaja rukopisi 17-go vëka)» [=«Ἐρμηνεία ἡ ὁδηγίς γιὰ τὴν ζωγραφικὴ τέχνη, συγγραφεῖσα ἀπὸ ἕναν ἀνώνυμο συγγραφέα, λίγο μετὰ τὸ 1566 (τὸ πρῶτο ἱεροσολυμητικὸ χειρόγραφο τοῦ 17ου αἰῶνος)»]²⁸. Τὸ 1566 ἀναφέρεται διότι τὸ κείμενο ἐμπεριέχει καὶ μία ἀναφορὰ στὸν Φράγγο Κατελλάνο²⁹, τοῦ ὁποῖου ὡς τελευταῖα γνωστὰ χρονολογημένα ἔργα ἐθεωροῦντο ἀπὸ τὸν Uspenskij (ἐσφαλμένως), οἱ τοιχογραφίες τοῦ 1566 στὸν νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων (ἔργα τῶν Θηβαίων ἀδελφῶν Γεωργίου καὶ Φράγγου Κονταρή)³⁰, καὶ ὅχι οἱ τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ 1560³¹, ὅπου ἔκανε ἐσφαλμένη ἀνάγνωση τοῦ ὀνόματος τοῦ ζωγράφου («Φράλγου» ἀντὶ «Φράγγου»)³².

Τὸ ἑλληνικὸ κείμενο τῆς «Ἐρμηνείας», προερχόμενο ἀπὸ τὸ ἀντίγραφο τοῦ χειρογράφου ποὺ ἐντόπισε καὶ ἀντέγραψε στὰ Ἱεροσόλυμα ὁ Uspenskij, τὸ δημοσίευσε ὁ Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, τὸ 1909, ὡς «Παράρτημα Α'» καὶ «Παράρτημα Β'», στὸ κεφάλαιο «Πηγὰς τῆς Ἐρμηνείας Διονυσίου τοῦ ἐξ Ἀγραφῶν»³³. Ὁ Εὐγγόπουλος τὸ χαρακτήρισε ὡς κείμενο «ποὺ ὀρισμένα στοιχεῖα του δὲν ἐπιτρέπουν νὰ τὸ θεωρήσουμε παλιότερο ἀπ' τὸν 17ο αἰ.»³⁴. Ὁ Μ. Μεδίτ τὸ ἐπαναδημοσίευσε τὸ 2002, ὡς «Ἐρμηνεία 1566»³⁵, καὶ ἔτσι τὸ 1566 ἔχει ἀρχίσει νὰ ἐκλαμβάνεται ὡς ἔτος συγγραφῆς τῆς μνημονευθείσης «Ἐρμηνείας».

²⁰ D. Papachryssanthou, *Actes du Prôtaton*, Παρίσι 1975, 146, σημ. 348.

²¹ *Histoire de l'Estat présent de l'Eglise greque*, Amsterdam, 1698, 256.

²² *Actes du Prôtaton*, ἔ.α.

²³ G. Millet, J. Pargoire καὶ L. Petit, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos*, Παρίσι 1904, σ. 1 2, ἀρ. 2. Νικ. Τουτός καὶ Γεώργ. Φουστέρης, *Εὐρετήριον τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς τοῦ Ἁγίου Ὁρους. 10^{ος}-17^{ος} αἰῶνας*, Ἀθήναι 2010, 61.

²⁴ Κρίτων Χρυσοχοΐδης, «Πρωτάτο. Τὸ κέντρο τοῦ ἁθωνικοῦ μοναχισμοῦ», *Κεμήλια Πρωτάτου*, τ. Α', Ἅγιον Ὅρος 2000, 31.

²⁵ Ἐ.α., 30.

²⁶ Εὐθ. Τσιγαρίδας, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου...*, ἔ.α., 245, (σημειώνοντας ὅτι δὲν εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ συμβουλευθῇ τὸ βιβλίο τοῦ Ricaut).

²⁷ Ἐ.α., 245, σημ. 248.

²⁸ P. Uspenskij, «Erminija ili nastavlenie v živopisnom iskusstvë, napisannoe, neizvëstno këm, vskorë poslë 1566 goda (Pervaja ierusalimskaja rukopisi 17 go vëka)», *Trudy Kievskoj Duchovnoj Akade-*

mii, Kiev (1867) III, 139 192. Ἡ μετάφραση τοῦ τίτλου ὀφείλεται στὸν Ρῶσσο ζωγράφο, φίλο Mikhail Sizov.

²⁹ Παπαδόπουλος Κεραμεύς, ἔ.α., 258, § 15. Μ. Μεδίτ, *Stari slikarski priručnici*, II, Βελιγράδι 2002, 156, § 15.

³⁰ Athanassios Semoglou, *Le décor mural de la chapelle athonite de Saint-Nicolas (1560). Application d'un nouveau langage pictural par le peintre thébain Frangos Catellanos*, ἔκδ. Presses Universitaires du Septentrion, Villeneuve d'Ascq 1999, 129.

³¹ Ἐ.α., σ. 17 18, ὅπου ἐπισημαίνεται ὅτι ἡ ὑπογραφή τοῦ ζωγράφου στὸ μνημεῖο εἶναι ἡ πρώτη (γνωστὴ) καὶ μοναδική.

³² Ἐ.α., 17.

³³ Παπαδόπουλος Κεραμεύς, ἔ.α., 237 260.

³⁴ Ἀνδρέας Εὐγγόπουλος, «Μανουὴλ Πανσέληνος», *Νέα Ἑστία, Ἀφιέρωμα στὸ Ἅγιον Ὅρος*, τ. 74 (1963), 209. Βλ. καί, Ἀνδρέας Εὐγγόπουλος, *Μανουὴλ Πανσέληνος*, (μὲ ἀντίγραφα, σχέδια καὶ κοσμήματα Φώτη Ζαχαρίου), Ἀθήναι (Ἐκδόσεις Ἀθηνῶν) 1956, 11, ὅπου τὸ χαρακτηρίζει ὡς κείμενο «ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθῇ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰ.»

³⁵ Μ. Μεδίτ, *Stari slikarski priručnici*, ἔ.α., 68 214.

Μετά τὰ ἀνωτέρω μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ παλαιότερη βεβαία γνωστὴ γραπτὴ ἀναφορὰ περὶ τοῦ Πανσελήνου ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει ἡ τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ καὶ πρέπει νὰ θεωρεῖται βέβαιον ὅτι ὁ Διονύσιος κατέγραψε τὴν τότε ζῶσα ἀγιορειτικὴ παράδοση.

Ἐὰν ταυτίσουμε τὸν κῦρ Μανουὴλ τοῦ 1358 μὲ τὸν Πανσελήνο καὶ δεχθοῦμε τὸ «γύρω στὸ 1290»³⁶ ὡς ἔτος τοιχογραφήσεως τοῦ Πρωτάτου, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τοῦ ἀποδοθῇ τὸ ἔργο αὐτό, λόγω ἡλικίας (1358-68=1290). Πόσο μάλλον ἂν ἀκολουθήσουμε τὴν ἄποψη ποὺ θέλει τὴν ζωγραφικὴ τοῦ Πρωτάτου νὰ εἶναι ἔργο τοῦ 1260-1270³⁷. Θὰ μπορούσαν ὅμως νὰ εἶναι νεανικὰ ἔργα του, ἔστω καὶ ὀριακά, κάποιες τοιχογραφίες τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὴν Θεσσαλονίκη (1302/3), ἂν δεχθοῦμε ὅτι ζωγράφησαν στὸ μνημεῖο τουλάχιστον δύο ζωγράφοι μὲ τοὺς βοηθοὺς τους³⁸. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ μὴν λησμονοῦμε ὅτι αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ζοῦσε στὴν Θεσσαλονίκη καὶ ὁ προαναφερθεὶς ζωγράφος κῦρ Μιχαὴλ Προελεύσις³⁹, στὸ χέρι τοῦ ὁποίου δὲν ἔχει, μέχρι στιγμῆς, ἀποδοθῇ κανένα ἔργο⁴⁰. Εὐκαιρικῶς ἐπισημαίνω ὅτι, τὸ 1304, ὁ Προελεύσις

ἐμφανίζεται νὰ ἔχει μεγάλη οἰκονομικὴ ἄνεση. Πρὶν ἀπὸ κάποια χρόνια εἶχε ἐνοικιάσει μία σημαντικὴ γεωργοκτηνοτροφικὴ ἔκταση στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀλμυροῦ, νοτίως τῆς Θεσσαλονίκης⁴¹. Μέσα στὴν ἔκταση αὐτὴ ἄρχισε νὰ κτίζει ἐκκλησίαν τῆς Θεοτόκου⁴², μὲ προοπτικὴ νὰ κτίσει «μονὴν τοῦ Θεοτόκου τῆς Κεχαριτωμένης»⁴³. Μὲ πράξη τοῦ 1304, ἔγινε κύριος τοῦ ἐνοικιασθέντος κτήματος⁴⁴.

Ἐπανερχομαί στὸν Πανσελήνο, τοῦ ὁποίου ἔργα θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι καὶ οἱ ἀποδιδόμενες σ' αὐτόν, ἀπὸ τὴν ἀξιοσέβαστη ἀγιορειτικὴ παράδοση, τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ Πρωτάτου⁴⁵ καὶ τῶν καθολικῶν, τοῦ Βατοπεδίου⁴⁶ (1312), τοῦ Χελανδαρίου⁴⁷ (1321/1322), τοῦ Παντοκράτορος⁴⁸ (1363-1380)⁴⁹ καὶ τοῦ Παλιομονάστηρου⁵⁰.

Ἐὰν ἀποσυνδέσουμε τὴν ζωγραφικὴ τοῦ Πρωτάτου ἀπὸ τὴν προτεινόμενη (μὲ βάση, κυρίως, εἰκονογραφικὰ καὶ τεχνοτροπικὰ στοιχεῖα⁵¹) χρονολόγησή της («γύρω στὸ 1290») καὶ ἀναζητήσουμε ἱστορικὰ γεγονότα εὐνοϊκὰ γιὰ τὴν πραγματοποίησιν ἐνὸς τόσο σπουδαίου ἔργου, τότε προτείνουμε τὸν ἐξῆς χρονολογικὸν κατάλογο, παραθέτοντας τοὺς λόγους οἱ ὁποῖοι συνηγοροῦν γιὰ τὶς ἐπὶ μέρους προτάσεις:

³⁶ Ε. Ν. Τσιγαρίδας, «Μανουὴλ Πανσελήνος, ὁ κορυφαῖος ζωγράφος τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων», *Μανουὴλ Πανσελήνος. Ἐκ τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τοῦ Πρωτάτου*, Θεσσαλονίκη (Ἀγιορειτικὴ Ἑστία) 2003, σ. 48: «Σήμερα, σύμφωνα μὲ τὰ πορίσματα τῆς νεώτερης ἐπιστημονικῆς ἔρευνας (...) ἔχει γίνει ἀποδεκτὸ ὅτι οἱ τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου χρονολογοῦνται στὸ τέλος τοῦ 13ου αἰῶνα καὶ μάλιστα γύρω στὸ 1290».

³⁷ Ἀγάπη Καρακατσάνη, *Μιὰ τυχαία συνάντηση...*, ἔ.α., 64, 66 71.

³⁸ Ὁ Ε. Τσιγαρίδας, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου...*, ἔ.α., 237 242, παρουσιάζει τὶς ἀπόψεις ποὺ διατυπώθηκαν μέχρι τότε (2008) γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν ζωγράφων τοῦ παρεκκλησίου, ἀλλὰ καταλήγει στὴν ἄποψη ὅτι ὁ ζωγράφος εἶναι ἕνας (ὁ Πανσελήνος) μὲ τὸ συνεργεῖο του (σ. 250): «Μὲ τὴν παροῦσα ἐργασία διατυπώνουμε γιὰ πρώτη φορὰ τὴν ἄποψη ὅτι τὸ σύνολο τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου ἐντάσσονται στὴν καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα τοῦ Μανουὴλ Πανσελήνου καὶ τοῦ ἐργαστηρίου του». Βλ. ὅμως καὶ τὶς ἀπόψεις ποὺ διετύπωσε ὁ Ἀνέστης Βασιλακέρης, «Ἡ Θεσσαλονικὴ χωρὶς Πανσελήνο; Ἀναζήτησις κριτηρίων γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς ομοιότητος στὴν παλαιολόγια ζωγραφικὴ», *29ο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Περίληψεις Ἀνακοινώσεων*, Ἀθήνα 2009, 18 19.

³⁹ Πρώτῃ γνωστὴ ἐπισήμανση τοῦ ζωγράφου βλέπε, Πάνος Θεοδωρίδης, «Ἀλμυρός», *1ο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Περίληψεις Ἀνακοινώσεων*, Ἀθήνα 1981, 27. Ἀκολούθησε ἡ Gordana Babić, «Michel Proéleusis, un peintre de Thessalonique du début du XIVe siècle», *Zograf*, τ. 12 (1981), 59 61. Βλ. καὶ P.L.P., ἄρ. 23813.

⁴⁰ Ἀνδρ. Ευγγούπουλος, *Μανουὴλ Πανσελήνος*, ἔ.α., 17: «Βέβαια ἡ διακόσμηση τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου δὲν εἶναι ἔργο τοῦ Πανσελήνου.

Εἶναι ὅμως ἔργο ἄλλων συγχρόνων τοῦ ζωγράφου ποὺ εἶναι πιθανὸν πὼς ἔμαθαν τὴν τέχνην ἀπὸ τὸν ἴδιο δάσκαλο μ' αὐτόν».

⁴¹ Γιὰ τὸν Ἀλμυρό (στὴν περιοχὴ νοτίως τῶν σημερινῶν Ταγαράδων) βλ.: Πάνος Θεοδωρίδης, «Πίνακας τοπογραφίας τοῦ ἀγιορειτικοῦ παραγωγικοῦ χώρου», *Κληρονομία*, τ. 13Β' (1981), 340. Θεοδωρίδης, «Ἀλμυρός», ἔ.α., 27. Jacques Lefort, *Villages de Macédoine. 1. -La Chalcidique occidentale*, Παρίσι 1982, 72 73.

⁴² *Actes de Chilandar*, τ. 1, ἔ.α., ἔγγρ. 23, στ. 43 καὶ 57.

⁴³ Ἐ.α., στ. 45 47.

⁴⁴ Ἐ.α., ἔγγρ. 23.

⁴⁵ Βασίλ. Γρηγορόπουλος Μπάρσκι, *Τὰ ταξίδια τοῦ στὸ Ἅγιον Ὄρος, 1725-1726, 1744-1745*, Θεσσαλονίκη (Ἀγιορειτικὴ Ἑστία Μουσείου Μπενάκη) 2009, σ. 365. Μανουὴλ Ι. Γεδεών, *Ὁ Ἄθως. Ἀναμνήσεις - Ἐγγραφα - Σημειώσεις*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1885, σ. 238. Σμυρνάκης, ἔ.α., σ. 364 κ.α. Κοσμάς Βλάχος, *Ἡ χειρσότης τοῦ Ἁγίου Ὁρους Ἄθω καὶ αἱ ἐν αὐτῇ μοναὶ καὶ μοναχοὶ πάλαι τε καὶ νῦν. Μελέτη ἱστορικὴ καὶ κριτικὴ*, ἐν Βόλῳ 1903, 165.

⁴⁶ Γεδεών, ἔ.α., 238. Σμυρνάκης, ἔ.α., 362, 363, 432.

⁴⁷ Μπάρσκι, ἔ.α., 429. Σμυρνάκης, ἔ.α., 489.

⁴⁸ Γεδεών, ἔ.α., 238. Σμυρνάκης, ἔ.α., 353, 362, 530 («τῆς Σχολῆς τοῦ Πανσελήνου»). Βλάχος, ἔ.α., 165, 227.

⁴⁹ Τουτὸς καὶ Φουστέρης, *Εὐρετήριο* (...), ἔ.α., 315.

⁵⁰ Μπάρσκι, ἔ.α., 492. Οἱ Τουτὸς καὶ Φουστέρης, *Εὐρετήριο* (...), ἔ.α., 25, θεωροῦν τὶς τοιχογραφίες τοῦ (κατεδαφισμένου) καθολικοῦ τῆς παλαιᾶς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος (= Παλιομονάστηρο), ἔργο τοῦ ἔτους 1451.

⁵¹ Σ' αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ συμπεριληφθῇ καὶ ἡ συγχρότῃ τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος, γιὰ τὸ ὁποῖο βλέπε, Δ. Καλομοιράκης, «Ἐρμηνευτικὲς παρατηρήσεις στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ Πρωτάτου», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', 15 (1991), 197 κ.ε.

-1289-1293: Πρώτη πατριαρχία τοῦ ἁγιορείτη (μοναχοῦ τῆς Μονῆς Ἑσφιγμένου) Ἀθανασίου Α΄. Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ἔχει καθιερωθῆ νὰ ἀποδίδεται ἡ ζωγραφικὴ τοῦ Πρωτάτου⁵², μέσα στὰ πλαίσια τῶν ἐργασιῶν ἀποκαταστάσεως τοῦ ναοῦ, μετὰ τὴν θρυλουμένη πυρπόλησή του ἀπὸ τοὺς Λατινόφρονες⁵³.

-1303-1309: Δευτέρα πατριαρχία τοῦ ἁγιορείτη Ἀθανασίου Α΄. Πιθανὴ βλάβη τοῦ Πρωτάτου ἀπὸ τοὺς Καταλανούς (1307-1308)⁵⁴.

-1311-1315: Πατριαρχία τοῦ ἁγιορείτη (ἡγουμένου τῆς Λαύρας) Νίφωνος Α΄, ὁ ὁποῖος, μὲ φιλαγιορειτικὴ διάθεση, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1312 ἐξέδωσε σιγίλλιο ρυθμίζον δι-οικητικὰ θέματα τοῦ Πρωτάτου⁵⁵. Τὸ σιγίλλιο ἐπικυρώθηκε μὲ χρυσόβουλλο τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄, τὸν ἴδιο μῆνα⁵⁶.

-1316-1345: Πρῶτος τοῦ Ἁγίου Ὁρους ὁ πολὺς Ἰσαάκ⁵⁷. Ἦταν ὁ μακροβιώτερος Πρῶτος καὶ ἡ δυναμικὴ παρουσία του συνέβαλε στὴν ἀντιμετώπιση πλῆθους προβλημάτων ποὺ ἀφοροῦσαν τὸ Ὅρος, ἀλλὰ καὶ τὴν Αὐτοκρατορία. Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του κτίσθηκε ὁ πύργος τοῦ Πρωτάτου (μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1320-1325)⁵⁸ καὶ τὸ «κοινὸν φρούριον» στὴν εἴσοδο τοῦ Ἁγίου Ὁρους (1326)⁵⁹.

-1322, Ἰούνιος-Σεπτέμβριος: Παρακλητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ

Ἀνδρονίκου Β΄ πρὸς τὸν προαναφερθέντα Πρῶτον Ἰσαάκ⁶⁰ γιὰ ἔνταση τῶν ἁγιορειτικῶν προσευχῶν ὑπὲρ τοῦ Κράτους, τὸ ὁποῖο ὑποφέρει ἀπὸ τὶς Τουρκικὲς καὶ Βουλγαρικὲς καταδρομὲς καὶ ἀπὸ τὴν διαμάχη τῶν δύο Ἀνδρονίκων⁶¹. Ἡ ἐπιστολὴ τελειώνει μὲ τὴν παρὰ γραφο: «Τῆς αὐτῆς δὲ ἔνεκεν αἰτίας ἀπεστάλη αὐτόθι καὶ ὁ οἰκεῖος τῆς βασιλείας μου κῦρις Μανουὴλ ὁ Μελιτηνιώτης, καὶ ὠρίσθη καὶ ἀνετέθη καὶ μέλλει συντυχεῖν πρὸς τὴν σὴν ὁσιότητα ὅσα τούτου χάριν ὠρίσθη παρὰ τῆς βασιλείας μου»⁶². Ἀκολούθησε ἐπιτυχὴς ἀνάμειξη τοῦ Ἰσαάκ καὶ ἄλλων Ἀγιορειτῶν⁶³ στὴν συμφιλίωση τῶν δύο Ἀνδρονίκων, στὰ τέλη Ἰουλίου τοῦ ἴδιου ἔτους⁶⁴. Ἀκολούθησε ἀγγελτήρια ἐπιστολὴ τοῦ Ἀνδρονίκου περὶ τῆς εἰρηνεύσεως⁶⁵ καὶ δευτέρα ἀποστολὴ βασιλικοῦ «οἰκείου», ὁ ὁποῖος «καὶ ὠρίσθη καὶ παρηγγέλθη καὶ μέλλει συντυχεῖν καὶ εἰπεῖν καὶ πρὸς ὑμᾶς ὅσον τούτου χάριν ὠρίσθη καὶ ἀνετέθη παρὰ τῆς βασιλείας μου»⁶⁶. Θεωρῶ ὡς πολὺ πιθανὸν ὅτι ἡ ἀποστολὴ τοῦ «οἰκείου» σχετιζόταν καὶ μὲ βασιλικὲς χρηματικὲς δωρεές.

-1323-1334: Πατριαρχία τοῦ ἁγιορείτη Ἡσαΐα.

Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις αὐτοῦ τοῦ χρονολογικοῦ καταλόγου, πλὴν τῆς πρώτης, ζωγράφος τοῦ Πρωτάτου θὰ

⁵² Τσιγαρίδας, «Μανουὴλ Πανσέληνος...», ἔ.α., 50.

⁵³ Ἡ ἁγιορειτικὴ παράδοση ἀποδίδει πλεῖστες ὅσες κακώσεις στὴν δράση τῶν λατινοφρόνων Μιχαὴλ Η΄ καὶ Πατριάρχου Ἰωάννου Βέγκου, οἱ ὁποῖοι τάχα μετέβησαν στὸ Ὅρος γιὰ νὰ ἐπιβάλουν τὴν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν (Μπάρσκι, ἔ.α., 568 571. Γεδεών, ἔ.α., 137 146. Σμυρνάκης, ἔ.α., 76, 468, 683. Βλάχος, ἔ.α., 160 161). Ἀπὸ χειρῶν γραφὰ μάλιστα τοῦ 16ου αἰ. πληροφοροῦμαστε ὅτι πυρπόλησαν καὶ τὸν ναὸ τοῦ Πρωτάτου (Σμυρνάκης, ἔ.α., σ. 690. Βλ. καὶ Μπάρσκι, ἔ.α., σ. 570, ὁ ὁποῖος συμβουλευθῆκε χειρόγραφο τῆς Μονῆς Ἰβήρων. Βλέπε σχετικὰ σχόλια καὶ βιβλιογραφία: Κρίτων Χρυσόχοϊδης, «Πρωτάτο. Τὸ κέντρο τοῦ Ἀθωνικοῦ μοναχισμοῦ», ἔ.α., 276, σημ. 33). Ἡ σχετικὴ παράδοση φαίνεται νὰ ἔχει ἐρμηνευθῇ ὀρθῶς ἀπὸ τὸν Παναγιώτη Κ. Χρήστου, «Τὸ Ἅγιον Ὅρος ἐν τῷ παρελθόντι καὶ τῷ παρόντι», *Ἀθωνικὴ Πολιτεία. Ἐπὶ τῇ Χιλιετηρίδι τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Θεσσαλονίκη (Α.Π.Θ.) 1963, 45 46, καὶ τὸν Ἰωάννη Ἀναστασίου, «Ὁ θρυλούμενος διωγμὸς τῶν Ἀγιορειτῶν ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου καὶ τοῦ Ἰωάννου Βέγκου», *Ἀθωνικὴ Πολιτεία...*, ἔ.α., 207 257. Βλ. καὶ τὴν ἐπομένην σημ. 54.

⁵⁴ Ἦδη ὁ Σμυρνάκης, ἔ.α., 362, πιθανῶς ἀντιγράφων τὸν Uspen skij, ἀναφέρει τὰ ἐξῆς: «Ἐκ τινος δὲ περγαμνῆς περὶ τῆς ἀρχαίας ἁγιογραφίας, ἐν τῇ τοῦ Ρωσικοῦ Μονῆς ἀποκειμένης καὶ «*Ερμηνείας τῶν Ζωγράφων*» ὀνομαζομένης, συνταχθείσης δὲ ὑπὸ τοῦ ἐκ Φουρᾶ Διονυσίου τῷ 1453, μανθάνομεν ὅτι ὁ Πανσέληνος οὗτος ἦν Θεσσαλονικεὺς, ἀκμάσας ἐν Ἁγίῳ Ὄρει κατὰ τὴν μακρὰν βασιλείαν Ἀνδρονίκου Β΄ τοῦ Παλαιολόγου, (...). Ἀφοῦ δὲ ὁ μνημονεὺς θεὸς αὐτοκράτωρ ἀνεκαίνισε τὴν Μονὴν Βατοπεδίου, (...), τὸν Ναὸν τοῦ Πρωτάτου καὶ ἐτέρους Ναοὺς Μοναστηρίων ἐρμηνοθέντων ὑπὸ τῶν ἐπιδρομῶν ληστοπειρατῶν Καταλανῶν τῷ 1307, ἀνιστόρησε καὶ τὰς τοιχογραφίας αὐτῶν διὰ τοῦ εἰρημένου Πανσέληνου». Οἱ προαναφερθέντες, Χρήστου καὶ (κυρίως) Ἀναστα

σίου (βλ. ἀνωτ. σημ. 53), ἐπιχειρηματολογοῦν πειστικὰ γιὰ τὴν «χρονικὴ ἀναδρομὴ» τῆς δράσεως τῶν Καταλανῶν.

⁵⁵ *Actes du Protaton*, ἔ.α., ἔγγρ. 11.

⁵⁶ Ἐ.α., ἔγγρ. 12.

⁵⁷ Διονυσία Παπαχρυσάνθου, *Ὁ Ἀθωνικὸς μοναχισμὸς. Ἀρχὲς καὶ ὁργάνωση*, Ἀθήνα 1992, 361 366.

⁵⁸ Ἰωακ. Ἀθ. Παπάγγελος, «Περὶ τῆς Μονῆς τοῦ Πρωτάτου», ὑπὸ δημοσίευση στὰ Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου τῆς Ἀγιορειτικῆς Ἑστίας: *Ἅγιον Ὅρος. Τὸ μεγαλεῖο τοῦ Πρωτάτου* (Νοέμβριος 2006).

⁵⁹ Ἰωακ. Ἀθ. Παπάγγελος, «Τὸ τῶν ἁγίων μονῶν πασῶν φρούριον», *«Ἀρμός», Τμητικὸς τόμος στὸν καθηγητὴ Ν. Κ. Μουτσόπουλο*, τ. 3, Θεσσαλονίκη 1991, 1392.

⁶⁰ *Actes de Vatopédi*, τ. 1, ἔ.α., ἔγγρ. 55.

⁶¹ J. Bompair και L. Mavromatis, «La querelle des deux Andronic et le Mont Athos en 1322», *Revue des Études Byzantines*, τ. 32 (1974), 187 198.

⁶² *Actes de Vatopédi*, τ. 1, ἔ.α., ἔγγρ. 55, στ. 25 26.

⁶³ Ἐ.α., ἔγγρ. 56, παρόμοια συντομότερη παρακλητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ πρὸς τὸν γέροντα τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, Νικόδημο Βατοπεδινό, τὸν ὁποῖον ἐπίσης ἐπεσκέφθη ὁ Μελιτηνίωτης γιὰ μεταφορὰ προφορικῶν ὁδηγιῶν.

⁶⁴ Ἐ.α., 314 (Date).

⁶⁵ Ἐ.α., ἔγγρ. 57 (Αὐγουστος Σεπτέμβριος τοῦ 1322), πρὸς τὸν ἡγούμενο τῆς Μονῆς Βατοπεδίου Νίφωνα, διότι ὁ Νικόδημος εἶχε ἐν τῷ μεταξὺ ἀποθάνει, πιθανῶς τὴν 11η Ἰουλίου (ἔ.α., σ. 312, Pro sorographie).

⁶⁶ Ἐ.α., ἔγγρ. 57, στ. 11 12. Ἡ χρῆσις τοῦ πληθυντικοῦ στὴν φράση «εἰπεῖν καὶ πρὸς ὑμᾶς», νομίζω ὅτι σημαίνει τὴν ἀποστολὴ τῆς ἐπιστολῆς σὲ περισσότερους τοῦ ἐνὸς παραλήπτες. Οἱ ἀντίστοιχες φράσεις στὶς δύο προηγούμενες ἐπιστολὰς εἶναι σὲ ἐνικό.

μπορούσε να είναι ο κῦρ Μανουήλ, με βάση πάντα την ηλικία του. Ώς πλέον πρόσφορα θα πρέπει να θεωρηθῶν τὰ ἔτη, εὐθὺς μετὰ τὴν ὑποτιθέμενη καταστροφή τοῦ ναοῦ κατὰ τὸ 1308 (πατριαρχία Ἀθανασίου Α΄) καὶ εὐθὺς μετὰ τὸ 1322 (Πρῶτος ὁ Ἰσαάκ), ὅταν οἱ περιστάσεις ἦσαν πρόσφορες γιὰ ἀνάλογη δωρεά⁶⁷.

Μὲ τὰ δεδομένα αὐτὰ θεωρῶ ὅτι, στὸν προβληματισμὸ γιὰ τὴν χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Πρωτάτου, τῶν ἀποδιδομένων στὸν Μανουήλ Πανσέληνο⁶⁸, θὰ πρέπει νὰ ληφθῶν ὑπ' ὄψιν καί, τόσον ἡ ὑπαρξη τοῦ Θεσσαλονικέως ζωγράφου κῦρ Μανουήλ τὸ 1358, ὅσο καὶ ὁ ἀνωτέρω ὑπομνηματισμένος χρονολογικὸς κατάλογος.

Ioakeim Ath. Papangelos

THE 14th-CENTURY PAINTER FROM THESSALONIKI «KYR-MANUEL»

In 1358 the «Painter Kyr-Manuel» was present in Thessaloniki as a witness in drawing up a document regarding a case of the Monastery of Timiopetritissa (Vat. 110.15-16). «Kyr-Manuel» should be identified with the man of the same name (referred to without a surname) who is mentioned in 1323 (Vat. 59.6-9) and in 1338 (Vat. 83.12) about issues regarding the same monastery. His apparent social status, which does not seem to be related to administrative ranks, can be interpreted as resulting from his recognition as an important painter.

It is the first time we come across a painter in Thessaloniki called «Kyr-Manuel» and the fact that he was an adult in 1323 and 1358 raises the question about his relation to the renowned Panselinos. If we identify him as Panselinos and accept ±1290 as the year of the wall-painted decoration of Protaton, it is not possible to attribute this work to him. On the other hand, some of the wall paintings in the chapel of St Euthymios in Thessaloniki could be his work at least marginally (1302/3), as can the wall paintings of the katholika of Vatopedi (1312), Chilandar (1321-1322) and Pantocrator (work of his old age, 1363-1380), which the venerable Athonite tradition attributes to him.

If we dissociate the painting of Protaton from its propo-

sed date (±1290) and seek favourable historical conditions for such a work, then we propose the following chronology, including the reasons for each suggestion.

1289-1293: First tenure as Patriarch of the Athonite Athanasios I.

1303-1309: Second tenure as Patriarch of the Athonite Athanasios I. Possible damage to Protaton by the Catalans (1307-1308).

1311-1315: Tenure as Patriarch of the Athonite Niphon I, who issued a sigillion in 1312, certified with the chrysobull of Andronikos II (Prôt. 12), that regulated the administrative matters of Protaton (Prôt. 11).

1316-1345: «Protos of the Holy Mount» Isaac.

1322: Letter of entreaty by Andronikos II to Protos Isaac for the intensification of prayers on the State's behalf and the delegation of an «envoy of the empire» for a verbal update (Vat. 55). Successful intervention of Isaac in the reconciliation of the two Andronikoi. A letter of thanks by Andronikos, who dispatched his imperial «envoy» again (Vat. 57).

1323-1334: Tenure as Patriarch of the Athonite Isaiah.

In each case, except for the first, the painter of Protaton could have been «Kyr Manuel».

⁶⁷ Ἀνδρ. Ξυγγόπουλος, *Μανουήλ Πανσέληνος*, ἔ.α., 12: «ἀποδείχθηκε πᾶς μὲ τρόπο ἀναμφισβήτητο πῶς οἱ τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου ἔγιναν στίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ. ἀπὸ ἑνὸς ἐξαιρετικὸ ζωγράφου ποὺ εἶχε μάθει τὴν τέχνην του στὴν Θεσσαλονίκη».

⁶⁸ Ὅπως διεπίστωσα ὑπάρχουν καὶ τοιχογραφίες στὸν νότιο τοῖχο τοῦ ναοῦ, ἐγκλωβισμένες ἀνάμεσα στὴν βόρεια ὀψὶς τοῦ ἀρχικοῦ πεσσοῦ καὶ τὴν μεταγενέστερη τοιχοδομία, ἡ ὁποία διεχώρισε τὸ νοτιοδυτικὸ γωνιακὸ διαμέρισμα τοῦ ναοῦ. Εἶναι ὁρατὲς στὴν νοτιο

ανατολικὴ γωνία τοῦ διαμερίσματος, στὴν ρωμὴ ἡ ὁποία καλὺφθηκε μὲ τὴν τοιχογραφία τοῦ ἀγίου Νικολάου, ἀλλὰ ξαναἀνοίξε (*Τερὸς ναὸς Πρωτάτου, 2007-2008, Παθολογία τῶν τοιχογραφιῶν*, τ. I, *Σχέδια ἀποτύπωσης*, Πολύγυρος 2008, 349). Εἶναι αὐτὸ νόητο ὅτι οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς εἶναι προγενέστερες καὶ ἀπὸ τοὺς διαχωριστικοὺς «νέους τοίχους», πάνω στοὺς ὁποίους ἐπίσης τοιχογράφησε ὁ Πανσέληνος. Τὴν θέσιν στὴν ὁποία ἀναφέρομαι βλ. καὶ στό, Τουτός καὶ Φουστέρης, *Εὐρετήριο*(...), ἔ.α., 53, ἀρ. 326.